

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Με τον Τερτυλλιανό αρχίζει ουσιαστικά (*1) η Λατινική Χριστιανική γραμματεία, γιατί, καθώς ήταν πολυγραφότατος, αναγκάστηκε να εκφράζει Χριστιανικές ιδέες, με αρχαία και ειδωλολατρικά ιδιώματα, και έτσι εισήγαγε νέους όρους στη Λατινική γλώσσα γινόμενος ο δημιουργός της θεολογικής ορολογίας στην Λατινική. Την εποχή αυτή δεν υπάρχει διαφοροποίηση από την υπόλοιπη Διδασκαλία, Πρακτική και Νοοτροπία της αρχαίας Εκκλησίας, **η διαφορά είναι μόνο γλωσσική και όχι ομολογιακή όπως έγινε αργότερα.**

Όπως συνόψισε ο J. F. Kelly στην «*Σύντομη Ιστορία του πρώτου Χριστιανισμού*» (The Concise History of the Early Christianity), ο Τερτυλλιανός είτε το θέλουν είτε δεν το θέλουν μερικοί «... είναι ο Πατέρας της Αφρικανικής Εκκλησίας ...» (Liturgical Press, Collegeville, MN., 1992). Συνέθεσε 1.000 Λατινικές λέξεις.

Η νομική σκέψη και η ρητορική τέχνη αποτελούν τα κύρια όπλα του Τερτυλλιανού. Για το λόγο αυτό θεωρείται ο εισηγητής του δικανικού πνεύματος στην θεολογία της Εκκλησίας. Απορρίπτει την χρήση της Ελληνικής φιλοσοφίας στη διερεύνηση των Βιβλικών αληθειών, λέγοντας χαρακτηριστικά: “*Τι κοινόν υπάρχει μεταξύ Αθηνών και Ιεροσολύμων; Ποία συμφωνία υπάρχει μεταξύ Ακαδημίας και Εκκλησίας;*” (De Praescriptione 7).

Σεπτίμιος Τερτυλλιανός
/ Septimius Tertullianus (155-240 μ.Χ.)

Ο Τερτυλλιανός γεννήθηκε στην Καρχηδόνα (Καρχαγένη) της βορείου Αφρικής (σήμερα Τυνησία) από εθνικούς γονείς. Ο πατέρας του ήταν εκατόνταρχος που υπηρετούσε κοντά στον Ρωμαίο διοικητή, ανθύπατο, της Αφρικής.

Σπούδασε αρχικά στην Καρχηδόνα ρητορική, Στωϊκή φιλοσοφία και ποίηση και κατόπιν πήγε στη Ρώμη όπου σπούδασε νομικά.

Ήταν κάτοχος της Λατινικής και της Ελληνικής γλώσσας -συγγράμματα του στην Ελληνική δυστυχώς δεν διασώθηκαν μολονότι ομολογεί ότι έγραφε- και

Γενικά οι φιλόσοφοι, δηλώνει, είναι διαστροφείς της αλήθειας και δημιουργοί αιρέσεων, κάνοντας όμως διάκριση όσον αφορά τις αλήθειες που δεν έρχονται σε σύγκρουση με την αλήθεια. Έτσι εκτιμούσε πολλούς και πολλά από αυτά που είπαν. Η φιλοσοφία και η λογική είναι αποδεκτές σε όσα συμφωνούν με το ευαγγέλιο (*Credo, ut intelligam*).

Ασχολούμενος με την ενσάρκωση του Θεού στο πρόσωπο του Χριστού, αντιμετώπισε την πολυθεΐα των ειδωλολατρών, τον Πατροπασχιστικό του Πραξέα, που ταύτιζε τον Πατέρα με το Λόγο και το Πνεύμα, και την μυθολογία των Γνωστικών (*Μαρκίωνα και Βαλεντίνου*).

Υιοθέτησε τον όρο «*τριάδα*» από την λέξη τρία και ενότητα, μάλλον από τον Θεόφιλο Αντιοχείας (π. 180 μ.Χ.), τονίζοντας ότι το πρόσωπο (*persona*) εκφράζει την ενότητα της μίας ουσίας του Θεού (*substantia*). Βεβαίως με τον όρο «*πρόσωπο*» ο Τερτυλλιανός δεν εννοεί άτομο, αλλά μέλος μιας εταιρείας όπως σήμερα λέμε «*νομικό πρόσωπο*».

Ας μην ξεχνάμε ότι κι ο ενοθεϊστής Σαβέλιος, στην προσπάθειά του να εξηγήσει έστω και μη ικανοποιητικά την ενότητα, μιλούσε για τρία πρόσωπα με την προαναφερθείσα έννοια στην θεότητα. Για την προ-Νικαϊκή Εκκλησία ο Πατέρας είναι ο γεννήτωρ και ο Υιός και το Πνεύμα ακολουθούν σύμφωνα με την αποστολή που έχουν να εκπληρώσουν για τη σωτηρία του κόσμου. «*Ο άνθρωπος ... πλάσθηκε με τα χέρια του Θεού, δηλαδή με τον Υιό και το Άγιο Πνεύμα*», Ειρηναίος Λυών (132-202) - *Κατά Ψευδ. Γνώσεως*, V:48:4- Στο θέμα δε της ενανθρώπισης του Θεού τόνιζε ότι η Θεία φύση δεν εξαφάνισε την ανθρωπίνη.

εξάσκησε το επάγγελμα του συνηγόρου (*δικηγόρου*) ζώντας βίο έκλυτο όπως ο ίδιος πολλάκις ομολογεί. Περιφρονώντας και χλευάζοντας τους Χριστιανούς ελκύστηκε περί το 185 μ.Χ. πιθανότατα από το θάρρος τους, την σταθερότητά τους στο μαρτύριο και την εν γένει ζωή τους.

Η μεταστροφή του ήταν πλήρης και ειλικρινέστατη.

Ενώ για τον Ιουστίνο (105-165) βάση της μεταστροφής στον Χριστιανισμό υπήρξε η επαλήθευση των προφητειών στο πρόσωπο του Χριστού, στον Τερτυλλιανό κίνητρο για την αφυπνισή του υπήρξε η αγωνιστικότητα των Χριστιανών. Λίγο αργότερα περί το 195 μ.Χ. όντας παντρεμένος έγινε πρεσβύτερος. (*2)

Ο Τερτυλλιανός ήταν γεννημένος μαχητής. Ενεργητικός, ανεξάρτητος, λογικός, μεθοδικός και ιδιοφυής δεν μπορούσε να αποδεχθεί τις αποστατικές τάσεις μέσα στην Εκκλησία.

Ο διωγμός του Σεπτίμιου Σεβήρου κατά των προσηλτών στον Ιουδαϊσμό και τον Χριστιανισμό περί το 202-203 οδήγησε σε εσχατολογική αναμονή.

«*Αναμένουμε το σάλπισμα του αρχαγγέλου*» έγραφε ο Τερτυλλιανός ο οποίος συγκρούστηκε με αυτούς που πλήρωναν για να θυσιάσουν άλλοι στην θέση τους, προκειμένου να μη μαρτυρήσουν.

Μετά τη λήξη του διωγμού, συνεχίσθηκε η σύγκρουσή του με ένα ρεύμα μέσα στην Εκκλησία, το οποίο ζητούσε την εκκλησιαστική αποκατάσταση των «πεπρωκότων», (*3) τονίζοντας ότι αυτό αποτελεί προσβολή προς του μάρτυρες.

Στη συνέχεια κατανοώντας την ανάγκη η Εκκλησία να παραμείνει αγία κατέκρινε την αυθαιρεσία του επισκόπου Ρώμης να παντρεύει χωρισμένους. Έτσι άρχισε να ελέγχει τις αποστατικές τάσεις και ειδικά την τάση να συγχωρούνται εύκολα οι θανάσιμες αμαρτίες (*4) μετά το βάπτισμα. Η εκκλησία, τόνισε δεν μπορεί, δεν έχει το δικαίωμα, να συγχωρεί τις θανάσιμες αμαρτίες των Χριστιανών.

Την εποχή αυτή (π. 207 μ.Χ.) ο Τερτυλλιανός προσχώρησε σε ένα αγιαστικό αποκαταστατικό κίνημα, το οποίο δραστηριοποιούνταν στους κόλπους της Εκκλησίας, με έμφαση στην οδηγία του Αγίου Πνεύματος και όχι στις αυθαιρεσίες των επισκόπων, που ονομάστηκε «*νέα προφητεία*».

Στη Νέα Προφητεία προσχώρησαν πλήθος ανησυχούντων Χριστιανών.

Όπως ειπώθηκε αυτό το κίνημα διαμαρτυρίας έδινε έμφαση στον αγιασμό, την Χαρισματική ζωή και πείρα, τις συχνές νηστείες, και απαγόρευε τον δεύτερο γάμο όσο ζούσε ο ένας εκ των δύο.

Ο Τερτυλλιανός ως γλωσσοπλάστης, όπως ειπώθηκε, έγινε ο γεννήτορας πολλών όρων στο Δυτικό πολιτισμό, όμως δεν παρασύρθηκε στην στείρα φιλοσοφική θεολογία όπως αυτοί του 4ου και 5ου αιώνα που δεν έβλεπαν την εκκοσμίκευση της εκκλησίας και την υποταγή της στους εξουσιαστές, αλλά ασχολούνταν με ορολογίες και φιλοσοφικούς προσδιορισμούς. “*Εάν γυρέψεις από κάποιον τα ρέστα σου, αυτός θα σου αρχίσει τις φιλοσοφίες για το γεννητό και το αγέννητο. Εάν ζητήσεις να μάθεις την τιμή του ψωμιού, θα σου αποκριθεί ότι ο Πατέρας είναι αρχή και ο Υιός όργανο του Πατέρα. Εάν ρωτήσεις, είναι έτοιμο το λουτρό μου, αυτός θα σου διακηρύξει ότι ο Υιός προήλθε από τα μη όντα. Δεν ξέρω πώς πρέπει να το αποκαλέσω το κακό αυτό, φρενίτιδα ή μανία...*” Γρηγόριος Νύσσης (335-395 μ.Χ.)

Αντιθέτως είναι ρεαλιστής τονίζοντας την ανθρώπινη θέληση, την ανάγκη της μαθητείας, την αναγκαία σύγκρουση με τον κόσμο και την απόρριψη των μοντέλων του από το ντύσιμο μέχρι και τη διασκέδαση.

Στα θέματα της πρακτικής της αρχαίας Εκκλησίας ομιλεί διεξοδικά για το βάπτισμα απορρίπτοντας κάθε έννοια περί νηπιοβαπτίσματος, θεωρώντας ότι το βάπτισμα των μετаноημένων είναι μία αναγέννηση τους καθώς ξεκινούν μία νέα ζωή με μηδενική βάση στο θέμα των αμαρτιών. Επίσης οι Χριστιανοί δεν ορκίζονται, δεν μπορούν να κατέχουν δημόσια αξιώματα και να υπηρετούν στο στρατό. Ο όρκος υποταγής στον αυτοκράτορα ισοδυναμεί με την ειδωλολατρία.

Σύγχρονοι θεολόγοι των Μεσαιωνικών εκκλησιών στην προσπάθειά τους να υποτιμήσουν τον Τερτυλλιανό, θεωρούν ότι ξέκλινε επειδή προσχώρησε σε ένα ενθουσιαστικό κίνημα της εποχής, την “*νέα προφητεία*”.

Τι ήταν η “νέα προφητεία”;

Ιδρυτής του κινήματος ήταν ο Μοντανός και ο Μοντανισμός ήταν ένα κίνημα αντίδρασης ενάντια στην ηθική κατάρπωση της εκκλησίας που εμφανίστηκε από τις αρχές του 2ου αι., μ.Χ. και στον περιορισμό των χαρισματικών φαινομένων μέσα στην Εκκλησία. (*5) Κατά τον Επιφάνιο Κύπρου εμφανίστηκε το 156 μ.Χ., κατά δε τον Ευσέβιο Καισαρείας το 172 μ.Χ.

Δυστυχώς δεν διασώθηκαν Μοντανιστικά συγγράμματα αλλά ούτε και η γόνιμη τότε Χαρισματική φιλολογία της Εκκλησίας και τα υπάρχοντα στοιχεία είναι γεμάτα εμπάθεια κι από συγγραφείς που έζησαν πολύ αργότερα. Έτσι υπάρχει μεγάλη σύγχυση και διαστρέβλωση σχετικά με τα γεγονότα και τα χαρακτηριστικά του Μοντανιστικού κινήματος αφού δεν διασώθηκαν πρωτότυπες πηγές. (Κοίτα: Pierre de Labrielle, «*La Crise Montaniste and Les Sources de l' Histoire du Montanisme*», Paris-1913). «Ο Μοντανισμός ως ιστορικό κίνημα δεν είναι επαρκώς γνωστός κατά την γένεσιν, εξέλιξιν και απόληξιν αυτού. Αι πληροφορίαί ημών προέρχονται κυρίως εκ μεταγενέστερης εποχής, όταν δηλαδή είχε οξυνθεί η διαμάχη της Εκκλησίας μετ' αυτού και οφείλονται αποκλειστικώς εις αντιμοντανιστικούς εκκλησιαστικούς συγγραφείς, οι οποίοι συχνάκις δεν είναι εντελώς αμερόληπτοι. Ουδέν σύγγραμμα των Μοντανιστών διεσώθη πλην ορισμένων απόσπασμάτων εκ 'προφητικών λόγων' των αρχηγών αυτών» Ι. Παναγόπουλος, *Η ΕΚΚΛΗΣΙΑ ΤΩΝ ΠΡΟΦΗΤΩΝ*, Αθήνα-1979

Ήταν αίρεση; Ο καθ. Β. Στεφανίδης στην *Εκκλησιαστική Ιστορία* του, σ. 78-80, Εκδ. Αστήρ, Αθήνα-1959, τοποθετεί τα πράγματα στην πραγματική τους βάση. «Ο Μοντανισμός δεν ήτο αίρεσις, αλλά σχίσμα, διότι δεν έθιγε την δογματική διδασκαλία. Ο Μοντανός ήθελε να διατηρήση τας ενθουσιαστικές τάσεις και τας εκδηλώσεις αυτών, αι οποίαί ήρχισαν να εκλείπωσιν. Οι Μοντανισταί ορθώς ονομάσθησαν παλαιοχριστιανοί. (*Homines religionis Antiquae, Acta Achatii, 4,48, Εκδ., Gebhardi, σελ., 119*) ... Οι Μοντανισταί ηΐξησαν την αυστηρότητα του βίου τας αρχαίας εκκλησίας ... και επιζητούσαν τον μαρτύριο ...»

Στη “*Νέα Προφητεία*” προσχώρησαν πλήθος ανησυχούντων Χριστιανών. Οι μάρτυρες της Λυών (177 μ.Χ.) με επιστολή τους ανακοίνωσαν ότι για τους Μοντανιστές έχουν «*ιδίαν κρίσιν και περί τούτων ευλαβή και ορθοδοξοτάτην*» (Ευσ., *Εκκλ. Ιστορία*, V:3:4). Αυτό σημαίνει ότι συνέχιζαν μέσα στην παράδοση: Διδασκαλία, Πρακτική, Νοοτροπία της αρχαίας Εκκλησίας, της Κυρίας (*Domina*) και μητέρας (*Mater*), όπως την αποκαλεί ο Τερτυλλιανός.

Τότε γιατί αυτή η πολεμική εναντίον του;

Ο Τερτυλλιανός χρωμάτισε μια ολόκληρη εποχή και η πολεμική των Δυτικών Μεσαιωνιστών αποστατών -που από τότε αποκαλούσε «*ψυχικούς*» (σαρκικούς) σε αντιδιαστολή με τους «*πνευματικούς*»- στο πρόσωπο του είναι ακόμα και σήμερα οξύτατη.

Όμως η Θεία πρόνοια αλλά και η εκκλησιαστική παράδοση, διαφύλαξε τα ασυνήθιστα πλούτη των γραπτών του Τερτυλλιανού πράγμα που δεν έγινε σε πολλούς άλλους μεγάλους Πατέρες της Εκκλησίας.

Τον Τερτυλλιανό, ο Κυπριανός αποκαλούσε διδάσκαλό του, ενώ σύμπασα η οικουμενική (καθολική) εκκλησία ήδη από τον 4ο αιώνα μελετούσε τα γραπτά του στα οποία έκαναν συνεχή μνεία από τον άμβωνα.

Πέθανε σε βαθιά γεράματα.

Γιατί απορρίπτει απερίφραστα κάθε ιδέα για νηπιοβαπτισμό, γιατί κατακρίνει κάθε έννοια δουλοπρέπειας προς τους εξουσιαστές, γιατί ξεκάθαρα δηλώνει ότι ένας Χριστιανός δεν μπορεί να σκοτώσει, ότι ο δεύτερος γάμος είναι νόμιμη μοιχεία, ότι ο παπισμός είναι δημιούργημα της έπαρσης και της φαντασίας των επισκόπων της Ρώμης ...

Για παράδειγμα έλεγξε τον Κάλλιστο Α' Ρώμης για το θράσος του να παριστάνει τον απόστολο και να συγχωρεί θανάσιμες αμαρτίες αφού έβαζε επιτίμια, και επιτέθηκε οξύτατα στον πρώιμο παπισμό του: «*Περί της γνώμης σου ερωτώ. Από πού βρήκες το δικαίωμα να σφετερίζεσαι την εκκλησία; Διότι, εάν ο Κύριος είπε εις τον Πέτρο, 'Συ είσαι Πέτρος και επί ταύτη την πέτρα θα οικοδομήσω την Εκκλησία Μου', εσύ λόγω αυτού σπένδεις να διοχετεύσεις στον εαυτόν σου τη δύναμη να δένεις και να λύνεις σε ολόκληρη την πλησίον του Πέτρου εκκλησία; ...*» De Pudicitia, 1:21

“ΟΤΑΝ ΕΜΕΙΣ ΚΑΤΑΔΙΚΑΖΟΜΑΣΤΕ ΑΠΟ ΣΕΝΑ, -Σ.Μ. ΤΟΝ ΡΩΜΗΣ ΚΑΛΛΙΣΤΟ- ΓΙΝΟΜΑΣΤΕ ΑΠΟΔΕΚΤΟΙ ΑΠΟ ΤΟΝ ΘΕΟ ... ΑΚΟΥΣΑ ΟΤΙ ΚΑΙ ΜΙΑ ΑΠΟΦΑΣΗ ΥΠΟΓΡΑΦΘΗΚΕ ΑΠΟ ΤΟΝ ΕΠΙΚΥΡΙΑΡΧΟ ΕΠΙΣΚΟΠΟ, ΤΟΝ ΠΟΝΤΙΦΗΚΑ, ΤΟΝ ΕΠΙΣΚΟΠΟ ΤΩΝ ΕΠΙΣΚΟΠΩΝ ...”

Πως να τον συγχωρήσει η παπική εκκλησία;

Μέχρι σήμερα βυσσοδομεί εναντίον του: “*άνευ ηρεμίας και φρονήσεως ετερμάτισεν το εαυτού στάδιον, ως πλήρης χολής και πικρίας αιρετικός, αρχηγός δρακός μανιακών φαντασιοσκόπων.*” Otto Bardenhewer

“Όμως σε εποχές που ο παπισμός δεν ήταν ακόμη επίσημο δόγμα και κυρίαρχη πολιτική, λέχθηκε η αλήθεια για τον Τερτυλλιανό:

“*Τι επιστημονικώτερο και οξύτερο από τον Τερτυλλιανό;*”

Ιερώνυμος(342-420),Επιστ. προς Μάγκνο (*ad Magnum*),MPL,22: 667

«*1. Ο Τερτυλλιανός, που τώρα τελικά τοποθετείται σαν πρώτος των Λατίνων, μετά τον Βίκτωρα και τον Απολλώνιο, ήταν ένας πρεσβύτερος, προερχόμενος απ' την επαρχία της Αφρικής, στην πόλη της Καρθαγένης κι υπήρξε γιος του εκατόνταρχου παρά τον έπαρχο. 2. Αυτός κατείχε ένα ασύ ταλέντο κι ήταν δραστήριος κατά την βασιλεία του Σεβήρου και του Αντωνίνου Καρακάλλα. Έγραψε πολλά έργα, τα οποία δεν θα αναφέρω καθόσον είναι πολύ ευρέως γνωστά. 3. Εγώ προσωπικά συνάντησα ένα συγκεκριμένο Παύλο, έναν γέρο απ' την Κονκόρντια, μια μικρή πόλη της Ιταλίας, ο οποίος μου έλεγε ότι στα νιάτα του γνώρισε έναν άνθρωπο στη Ρώμη, πού ήταν γραμματέας του ευλογημένου Κυπριανού.*»

Αυτός θυμόταν ότι ο Κυπριανός είχε συνήθεια να μην αφήνει να περάσει ούτε μία μέρα που να μη διάβασε Τερτυλλιανό κι ότι συχνά του έλεγε: Δώς το δάσκαλό μου, εννοώντας ξεκάθαρα τον Τερτυλλιανό.

4. Ο Τερτυλλιανός υπήρξε πρεσβύτερος της Εκκλησίας, μέχρι που έγινε μεσήλικας, αλλά αργότερα λόγω του φθόνου και των κακολογιών απ'τους κληρικούς της εκκλησίας της Ρώμης, αφού προσχώρησε στο δόγμα του Μοντανού κάνει αναφορές στη Νέα Προφητεία σε πολλά έργα του. 5. Ειδικά, αυτός έβαλε κατά της Εκκλησίας στα έργα του Περί Σεμνότητας, Περί Νηστείας, Περί Διωγμού, Περί Μονογαμίας και –περί θεϊκής- Έκστασης, σε έξι βιβλία με ένα έβδομο Κατά του Απολλώνιου. Ειπώθηκε ότι έζησε σε βαθιά γεράματα και εξέδωσε πολλά μικρά έργα που δεν διασώζονται.»

Ιερωνύμου (342-420), *De Viris Illustribus*, κεφ. 53

(1. *Tertullianus presbyter, nunc demum primus post Victorem et Appollonium Latinorum ponitur, provinciae Africae, civitatis Carthaginensis, patre Centurione Proconsulari.* 2. *Hic [acris] et vehementis ingenii, sub Severo principe et Antonino Caracalla maxime floruit, multaque scripsit volumina, quae quia nota sunt pluribus, praetermittimus.* 3. *Vidi ego quemdam Paulum Concordiae, quod oppidum Italiae est, senem, qui se beati Cypriani, jam grandis aetatis, notarium, cum ipse admodum esset adolescens, Romae vidisse diceret, referreque sibi solitum numquam Cyprianum absque Tertulliani lectione unum diem praeterisse, ac sibi crebro dicere, Da magistrum: Tertullianum videlicet significans.* 4. *Hic cum usque ad mediam aetatem presbyter Ecclesiae permansisset, invidia postea et contumeliis clericorum Romanae Ecclesiae, ad Montani dogma delapsus, in multis libris Novae Prophetiae meminit.* 5. *Specialiter autem adversum Ecclesiam texuit volumina, de pudicitia, de persecutione, de jejuniis, de monogamia, de ecstasi libros sex, et septimum, quem adversum Apollonium composuit. Ferturque vixisse usque ad decrepitam aetatem, et multa quae non exstant opuscula condidisse)* Συντάχθηκε στη Βηθλεέμ το 392 μ.Χ.

Και αλλού ο ίδιος ο Ιερώνυμος ξεκάθαρα ομολογεί για τον “ένδοξο άνδρα και των μάλιστα επί Ρώμης λαμπρών” όπως τον αποκαλεί ο Ευσέβιος (ΕΚΚΛ. ΙΣΤ. ΙΙ:2:4):
«**Ο Τερτυλλιανός ο Αφρικανός, γιός του εκατόνταρχου του επάρχου, αναφέρεται σε κάθε κήρυγμα της (Καθολικής) Εκκλησίας**» (*Tertullianus Afer, centurionis proconsularis filius, omnium ecclesiarum sermone celebratur.*)

=====

(*1) Κοίτα σ. 17 και συνεχ. (*2) Μολονότι ο Τερτυλλιανός αναφέρει δύο φορές τον εαυτό του ως λαϊκό (*Exhort cast 7.3, Mon. 12.2*), εν τούτοις η θέση του μέσα στην τοπική εκκλησία και η παράδοση δικαιολογούν την χειροτονία του. Ο Ιερώνυμος αναφέρει ρητά ότι χειροτονήθηκε πρεσβύτερος σκανδαλίζοντας τους άγαμους ύστερους Ρ. Καθολικούς. Επίσκοπος Καρχηδόνας την εποχή αυτή είναι ο Αγριππίνος, ο οποίος συγκάλεσε πριν το διωγμό σύνοδο 70 (*εβδομήκοντα*) Β. Αφρικανών επισκόπων. (*3) Δηλ. αυτών που θυσιάσαν και μετά ζητούσαν εκκλησιαστική αποκατάσταση. (*4) Τα έργα της σαρκός: ΓΑΛ. 5[Ε]:19-21. (*5) Κοίτα Παραρτήματα.